दीर्घतमा औचथ्यः। अश्वः । त्रिष्टुप्, ३, ६ जगती।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन्।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि॥ १.१६२.०१

यत्- यस्मात्। देवजातस्य- दिव्यस्य। वाजिनः- गतिमतः। सप्तेः- अश्वस्य प्राणस्य। अश्वः प्राणप्रतीकः श्रुतौ। वीर्याणि। विदथे- उपासने। येन विदन्त्यात्मानमिति विदथः। प्रवक्ष्यामः। तस्मात्। नः- अस्मान्। मित्रः- स्नेहाधिदेवता। वरुणः- ऋताधिदेवता। अर्यमा- सौशील्याधिदेवता। आयुः- आयुष्मान्। ऋभुक्षा- ऋभूणामधिपतिः। इन्द्रः- ईशनशीलाधिदेवता। मरुतः- इन्द्रसहकारिणो वायवः प्राणविशेषा वा। मा परि ख्यन्- मा निन्दन्तु ॥१॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति।

सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः॥ १.१६२.०२

यत्- यदा। निर्णिजा- रूपेण। रेक्णसा- तेजसा। प्रावृतस्य- प्रकर्षेणाच्छादितस्याश्वभूतस्य प्राणस्य। मुखतः- वदनतः। गृभीताम्- गृहीताम्। रातिम्- दानयोग्यसम्पदं प्राणाय समर्पितं रसमिति भावः। नयन्ति- उपासका नयन्ति। तदा। विश्वरूपः। अजः- गतिशीलो मृगविशेषः। अज गतौ। अजो गह्वरप्रदेशमप्यनायासेन गच्छति। तस्मात् स गतिकौशलप्रतीकः। सुप्रा - सुष्ठु प्रशस्यमानः। मेम्यत्- शब्दमकरोत्। इन्द्रापूष्णोः- ईशनशीलाधिदेवतायाः पुष्ट्यधिदेवतायाः। प्रियम्। पाथः- मार्गम्। अप्येति- गच्छति ॥२॥

एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः।

Dr. Rangaji

WEBOLIM

अभिप्रियं यत्पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति॥ १.१६२.०३

एषः- अयम्। वाजिना- गतिमता। अश्वेन- प्राणेन। छागः- अजो गतिकौशलप्रतीकः। विश्वदेव्यः- सर्वदेवहितः सन्। पूष्णः- पोषकस्यात्मसूर्यस्य। भागः- वाहकः सन्। श्रुतौ पूषा मार्गदर्शकः सूर्यः। तद्वाहनभूतोऽजो गतिकौशलप्रतीकः। पुरः- प्राणाख्यस्याश्वस्य पुरतः। नीयते- प्राप्यते। अर्वता- अश्वेन प्राणेन सह। त्वष्टा- तनूकरणदेवता सूर्यः। अभिप्रियम्। एनम्। पुरोळाशम्- हव्यम्। सौश्रवसाय- सुश्रुतये। जिन्वति- प्रीणयति ॥३॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः॥ १.१६२.०४

यत्- यदा। हविष्यम्- हव्यभूतम्। देवयानम्- अर्चिरादिमयम्। अश्वम्- प्राणम्। मानुषाः- उपासकाः। त्रिः- त्रिस्थानमन्नप्राणमनोमयं भूर्भुवःसुवः। परि नयन्ति। तदा। अत्र- अस्मिन्नुपासने। पूष्णः- आत्मसूर्यस्य मार्गदर्शकस्य। प्रथमो भागः- वाहकः। अथवा पूष्णः- पोषकस्य विष्णोः परमात्मनः। अजः- जन्मरहितोऽयमात्मा। स एव समर्पितव्यो देवभागः। अजो भागस्तपसा तं तपस्वेति श्रुतेः। देवेभ्यः- द्योतकेभ्यः। यज्ञम्- अस्मत्कृतदानं पूजां सङ्गतिकरणम्। प्रतिवेदयन्- निवेदयन्। एति- गच्छति ॥४॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम्॥ १.१६२.०५

होता- देवाह्वाता। अध्वर्युः- ध्वररहितः। अग्निमिन्धः- अग्नीन्धनकुशलः। सर्वभूतहितक्रतोर्वर्धयिता। ग्रावग्राभः- मन्त्रग्राहः। आवयाः- हविषां प्रापयिता। उत- अपि च।

Dr. Rangaji
WEBOLIM

शंस्ता- प्रशास्ता। सुविप्रः- मेधावी। तेन- अमुना। स्वरंकृतेन- शोभनालङ्कारवता। स्विष्टेन- सुष्ठु इष्टेन। यज्ञेन- उपासनेन। वक्षणाः- प्रवहणशीला नदीमूलशक्तिधाराः। आपृणध्वम्- पूरयत ॥५॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति।

ये चार्वते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु॥ १.१६२.०६

यूपव्रस्काः- यूपतनूकर्तारः। प्राणो युज्यते अस्मिन्निति यूपः। शरीरमेव यूपः। शरीरं प्राणोपासनेन ये तक्षन्ति ते यूपव्रस्काः। उत- अपि च। ये। यूपवाहाः- यूपं वहन्ति। ये। अश्वयूपाय- प्राणबन्धनाय। ये। चषालम्- स्वशरीरस्य अग्रभागम्। तक्षति- सृजन्ति। ये। च। अर्वते- प्राणाश्वाय। पचनम्- पक्वकरणम्। संभरन्ति- साधयन्ति। तेषाम्। अभिगूर्तिः- उद्यमः। नः- अस्मान्। इन्वतु- व्याप्नोतु ॥६॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम्॥ १.१६२.०७

मे- मम। सुमत् मन्म- शोभनध्यानम्। अधायि- धार्यते। वीतपृष्ठः- कान्तपृष्ठस्तुरगः प्राणप्रतीकः। देवानाम्- देवतानाम्। आशाः- आकाङ्क्षाः। उप प्रागात्- उपप्रैति। एनम्- एतम्। अनु। विप्राः- मेधाविनः। ऋषयः- क्रान्तदर्शिनः। मदन्ति- तुष्यन्ति। सुबन्धुम्- शोभनबन्धुं प्राणम्। देवानां पुष्टे- द्योतनशक्तीनां पोषणे। चकृम- कुर्मः ॥७॥

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये३ तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु॥ १.१६२.०८

Dr. Rangani

WEBOLIM

वाजिनः- गतिमतः। अर्वतः- अश्वस्य प्राणस्य। यत्- या। संदानं दाम- पादबन्धकरज्जुः। अधोगमनशीलापानबन्धकमिति भावः। या। अस्य- एतस्य अश्वोपलक्षितप्राणस्य। शीर्षण्या रशना रज्जुः- मूर्धन्यरज्जुरूर्ध्वगतिशीलप्राणबन्धकमिति भावः। यत्। अस्य- एतस्याश्वोपलक्षितप्राणस्य। प्रभृतम्- तेन धार्यमाणम्। तृणम्- तृणं वृक्षवद्भौमभोगप्रतीकम्। सर्वा ता- सर्वं तत्। ते- तव। देवेषु- देवतासु। अस्तु- भवतु ॥८॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति।

यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु॥ १.१६२.०९

यत्। अश्वस्य- प्राणस्य। क्रविषः- मांसस्य। अन्नप्राणयोर्भागमिति भावः। मक्षिका- क्रोधोपलक्षितोद्वेगकारिणी वृत्तिः। मश क्रोधकरणे। आश- भक्षितवती पीडितवतीति भावः। अदन्तमद्मीति श्रुतिषु भक्षणं लक्षणया पीडैव। यत्- यः प्राणविशेषः। स्वधितौ- स्थूले। स्वरौ- शोभनवृक्षे। वृक्षः शरीरं भौमभोगो वा। रिप्तमस्ति- लिप्तो भवति। यत्- यः प्राणविशेषः। शमितुः- शमयुक्तस्योपासकस्य। हस्तयोः नखेषु- आनखं व्याप्तः। सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥९॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधं शृतपाकं पचन्तु॥ १.१६२.१०

यत्। उदरस्य- उदरस्थम्। ऊवध्यम्- अर्धजीर्णमन्नम्। यः। आमस्य- अपक्वस्य व्रणग्रस्तस्य। क्रविषः- स्वशरीरस्थमांसस्य। गन्धः। अस्ति- भवति। तत्। शमितारः- शमकर्तार उपासकाः स्वप्राणोपासनेन। सुकृता- अदोषम्। कृण्वन्तु- कुर्वन्तु। उत- अपि च। मेधम्- शरीरस्थमांसम्। शृतपाकं पचन्तु- सम्यक् पक्वं यथा भवति तथा कुर्वन्तु। कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥१०॥

Dr. Ranganji

WEBOLIM

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु॥ १.१६२.११

अग्निना- जाठराग्निना। पच्यमानात्। ते- तव। गात्रात्- शारीरादुदरात्। यत् शूलम्- यो रसः। निहतस्य- जाठराग्निपक्वस्यान्नस्य संबन्धी। अवधावति- अधः पतति। तत्- सोपि। भूम्याम्- पृथिव्याम्। तृणेषु- ग्रासेषु। मा आश्रिषन्- मा पततु। निरर्थो मा भवत्विति भावः। तत्- सोपि। उशद्भ्यः- तदिच्छुकेभ्यः। देवेभ्यः। रातम्- समर्पितः। अस्तु- भवतु। साधारणतया मलमिति यन्मन्यते तस्यापि देवतासमर्पणबुद्धिर्युक्ता ॥११॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईं माहुः सुरभिर्निहरेति।

ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु॥ १.१६२.१२

ये। पक्वम्- योगेन सुपक्वम्। वाजिनम्- प्राणम्। परिपश्यन्ति- अनुभवन्ति। ये। ईम्- एनम्। सुरभिरिति। निहरेति- तमाहरेति। आहुः- वदन्ति। ये। च। अर्वतः- प्राणस्य। मांसभिक्षाम्- स्वमांसेषु संभजनस्य। उपासते- उपासनं कुर्वन्ति। तेषाम्। अभिगूर्तिः- उद्यमः। नः- अस्मान्। इन्वतु- व्याप्नोतु ॥१२॥

यन्नीक्षणं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि।

ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम्॥ १.१६२.१३

मांस्पचन्याः- स्वशरीरस्थमांसपक्वकर्तुः। उखायाः- भाजनस्य प्राणस्येत्यर्थः। यद्यपि शरीरन्तस्थः प्राणः तथापि तस्य व्याप्तिः शरीरमावृत्य तिष्ठतीति कारणेन प्राणः शरीरस्य भाजनम्। यत्। नीक्षणम्- नितरामीक्षणम्। स्वशरीराभ्यन्तरतस्तदावृत्य तिष्ठतः प्राणस्य ध्यानमिति भावः। या-

Dr. Rangani

WEBOLIM

यानि। यूष्ण आसेचनानि- रसक्लेदकानि। पात्राणि- सोमभाजनानि रसोपलब्धिस्थानानीत्यर्थः। ऊष्मण्या अपिधाना- दीप्तान्याच्छादकान्युपलब्धिस्थानानीत्यर्थः। चरूणाम्- पात्राणाम्। अङ्काः- अस्मद्वदन्तिकस्थाः। अन्तिकनामैतत्। सूनाः- निष्पादितरसाः। अश्वम्- प्राणम्। परि भूषयन्ति- मण्डयन्ति ॥१३॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्बीशमर्वतः।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु॥ १.१६२.१४

अर्वतः- प्राणस्याश्वोपलक्षितस्य। ते- भवतः। निक्रमणम्- गतिः। निषदनम्- स्थितिः। विवर्तनम्- नानाविधभूतिः। पड्बीशम्- गतिबन्धनम्। यच्च पपौ- यदुदकमपिबत्। यच्च घासिं जघास- यदन्नं बभक्ष। यदनुभूतमिति भावः। सर्वा ता- सर्वं तत्। अपि। देवेषु- देवतासु। अस्तु- भवतु ॥१४॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्रिः।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम्॥ १.१६२.१५

त्वा- त्वामश्वं प्राणम्। धूमगन्धिः अग्निः- सुगन्धधूमयुक्तः सर्वभूतहितक्रतुप्रतीकः। मा ध्वनयीत्- मा भग्नं करोतु। जघ्री- सुगन्धपूर्णम्। घ्रा गन्धोपादाने। भ्राजन्ती- दीप्यमानम्। उखा- भाजनम्। उपलब्धिस्थानमित्यर्थः। मा विक्त- मा नश्यतु। ओविजी भयचलनयोः। इष्टम्- काम्यम्। वीतम्- सुखकरम्। अभिगूर्तं- उद्यतम्। वषट्कृतम्- वषडुपलक्षितहव्ययुक्तम् । तम्। अश्वम्- प्राणम्। देवासः- द्योतनशक्तयः। प्रति गृभ्णन्ति- गृह्णन्ति ॥१५॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै।

Dr. Ranganji

WEBOLIM

संदानमर्वन्तं पड्बीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति॥ १.१६२.१६

यत्। अश्वाय- तुरगाय। अधीवासम्- उपर्याच्छादकम्। वासः- वस्त्रम्। उपस्तृणन्ति- आच्छादयन्ति। स्तृञ् आच्छादने। अस्मै- एतस्मै अश्वाय। या- यानि। हिरण्यानि- सुवर्णानि सन्ति। प्राणमण्डनभूतानि सात्त्विकभावनानीति भावः। अर्वन्तम्- अश्वसंबन्धिनम्। संदानम्- शिरोबन्धम्। पड्बीशम्- पादबन्धम्। प्राणापानेशने। प्रिया- एतानि प्रियाणि। देवेषु- देवतासु। आ यामयन्ति- प्रापयन्ति ॥१६॥

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद।

स्रुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि॥ १.१६२.१७

स्रुचेव- स्रुक्पात्रेण। ता हविषः- तद्धव्यम्। अध्वरेषु- यज्ञेषु। क्षरन्तीव। सादे- सदने। महता- महद्बलेन। शूकृतस्य- शब्दयतः। ते- तव। पार्ष्ण्या कशया वा। तुतोद- व्यथयति। सर्वा ता- सर्वं तत्। ते- तव। ब्रह्मणा- मन्त्रेण। सूदयामि- क्षरामि। प्राणस्य शोभनगतेर्वशीकरणाय च यो योऽभ्यासः प्राणपीडामयः कृतः तं सर्वं क्षरामीति भावः ॥१७॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या वि शस्त॥ १.१६२.१८

देवबन्धोः। वाजिनः अश्वस्य- गतिमत्प्राणसंबन्धिनः। चतुस्त्रिंशत्। वंक्रीः- अस्थीनि। स्वधितिः- स्वधारणा। समेति- सङ्गच्छते संल्लभते। वयुना- प्राणोपासनासज्ञानानि। गात्रा- शरीराणि। अच्छिद्रा- रोगरहितानि। कृणोत- कुरुत। परुष्परुः- प्रतिपर्व। अनुघुष्य- जानन् घोषयन् वा। वि- विशेषेण। शस्त- मन्त्रमुच्चारयत ॥१८॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः।

Dr. Ranganji
WEBOLIM

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ॥ १.१६२.१९

त्वष्टुः- तनूकर्तुः। अश्वस्य- प्राणस्य। विशस्ता- स्तावक उपासकः। एकः। द्वा यन्तारा- द्वौ नियमयितारौ। भवतः- स्तः। स्तावक उपासक एक एव। तस्य श्वासप्रश्वासनियमने द्वे। तथा ऋतुः- कालश्च नियमयिता। प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट इति पतञ्जलिः। ऋतुथा- कालक्रमानुसारेण। ते- तव। यानि। गात्राणाम्- नानारूपाणि तानि। कृणोमि- समीचीनानि करोमि। पिण्डानाम्- अन्नपिण्डानाम्। ताता- प्रभूतानि। अग्नौ- पावके जाठराग्नौ वा। प्र- प्रकर्षेण। जुहोमि। योगग्रन्थेषु देहानलविवर्धनं प्राणोपासनमिति कथ्यते हि ॥१९॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व१ आ तिष्ठिपत्ते।

मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः॥ १.१६२.२०

अपियन्तम्- देवान् प्रति गच्छन्तम्। त्वा- भवन्तमश्वं प्राणम्। प्रिय आत्मा- भवत्स्वरूपम्। मा तपत्- मा तपतु। स्वधितिः- धारणा च। ते- तव। तन्वः- रूपम्। मा आ तिष्ठिपत्- मा आक्रमतु। अश्वस्य प्राणाख्यस्य कापि हिंसा मा भवत्विति भावः। गृध्रुः- तीव्राकाङ्क्षायुक्तः। अविशस्तः- मन्त्रहीनः। अतिहाय- त्वामतिक्रम्य। गात्राणि- त्वदङ्गानि। असिना- आयुधविशेषेण। छिद्रा- तिर्यक् छिन्नानि। मिथु- व्यर्थतया। मा कः- मा करोतु। प्राणात्मकमश्वं न हिंस्यादिति भावः ॥२०॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः।

हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य॥ १.१६२.२१

एतत्- अयमश्वः प्राणस्त्वम्। न म्रियसे- न मृतो भवसि। न रिष्यसि- न हिंस्यसे। सुगेभिः पथिभिः- सुगम्यमार्गेण। देवान्- द्योतनशक्तीः। इत्- एव। एषि- गच्छसि। ते- तव वहने। हरी-

Dr. Rangaji
WEBOLIM

आकर्षणशक्तिप्रतीकेन्द्रवाहकौ। युञ्जा- युक्तौ। अभूताम्- भवेताम्। पृषती- मरुद्वाहकौ जिज्ञासान्वेषणवेदनप्रतीकौ गौरौ। अभूताम्। रासभस्य- अश्विवाहकस्य। धुरि- धारणे। भवेः ॥२१॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिम्।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान्॥ १.१६२.२२

वाजी- अश्वः प्राणो देवसमर्पितः। नः- अस्मभ्यम्। सुगव्यम्- शोभनचित्किरणयुक्तम्। स्वश्व्यम्- शोभनप्राणयुक्तम्। विश्वापुषम्- विश्वपोषकम्। रयिम्- दानयोग्यधनम्। पुंसः- मनुष्यान्। पुत्रान्- सुतान्। कृणोतु- करोतु। त्वम्। नः- अस्माकम्। अनागाः- अदोषा। अदितिः- अखण्डप्रकृतिरसि। नः- अस्माकम्। क्षत्रम्- क्षत्रियधर्मम्। अश्वः- अस्मत्प्राणो देवसमर्पितः। हविष्मान्- ध्यानभावनादिहव्ययुक्तः। वनताम्- सम्भजतु ॥२२॥

Dr. Rangarji

WEBOLIM